

TÜRKİYE'DE DİN VE LAİKLİK: TÜRKİYE'NİN İÇİNE SÜRÜKLENDİĞİ GERİLİM ORTAMI VE ÇIKIŞ YOLLARI ÜZERİNE

Hasan ONAT¹

Özet

Türkiye, derinleşen bir gerilim içerisine sürüklenmekte, insanlar ya “dinden” ya da “laiklikten” taraf olmaya zorlanmakta, din ile laikliğin karşı karşıya getirilmesiyle oluşturulan kriz ortamı, “akıl tutulmalarına” yol açmaktadır. Türkiye’nin önünde bulunan sorunun ana kaynağı, İslam dini ile laikliğin karşı karşıya getirilmiş olmasıdır. Sorunun çözümü ise, Türkiye’nin kendi iç dinamiklerinde bulunmaktadır. Türkiye, din ile ilgili sorunları kendi iç dinamikleriyle, bilimsel yöntemlerle ve kalıcı olarak çözecek güce ve imkânlarla sahiptir. Bilimsel bilginin mantığı gereği duygular ile değil, akıl ile hareket etmek gerekmektedir. Doğru bilginin insanı özgürleştireceğinden hareketle din alanında gerçekleşecek bir “doğru bilgilendirme seferberliğine” ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu şekilde önyargılardan kurtulma imkânı olacak ve ‘dindarlık’ ile ‘din konusunda doğru bilgi sahibi olmak’ arasındaki fark layıkıyla anlaşılacaktır. Laikliğin, demokrasinin ve İslam’ın varlık alanlarının birbirlerinden farklı oldukları kavranabilecektir. Laikliğin –sorunlar olsa da- vazgeçilemeyecek bir değer olduğu anlaşılacaktır. Bu çerçevede, Türkiye, kendi kaynaklarından yararlanarak kendi modernitesini yaratması gerektiği gerçeğini iyi kavrayabilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Din, Laiklik, Türkiye, Demokrasi, Kutuplaşma

RELIGION AND LAICISM IN TURKEY: DRIFTING TOWARDS TENSION AND EXIT STRATEGIES

Abstract

Turkey is drifting towards a deepening tension. People are forced to take sides either as “religious” or “laicist”. This crisis which is an outcome of the clash between religion and lacism generates an “eclipse of reason”. The main reason of this problem is positioning Islam against laicism. The solution of the problem lies beneath Turkey’s own dynamics. Turkey has the ability and resources to find a scientific and permanent solution to the problems related to religion within the country’s own dynamics. According to the rationale of scientific knowledge the mind should be the guide, not the emotions. Factual information can emancipate humankind. Thus, it is necessary to establish a “mobilizing effort for factual knowledge” on the subject of religion. Only then one can be freed from prejudices and the difference between “pious” and “having access to factual knowledge on religion” can be truly understood. With such efforts the different status of laicism, democracy and Islam can also be appreciated. Such

¹ Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Akademik ORTA DOĞU, Cilt 5, Sayı 1, 2010

mobilizing efforts will also demonstrate that despite some drawbacks laicism is an indispensable asset. In this context, Turkey should comprehend that she needs to make good use of the country's own resources to develop Turkey's own unique modernity.

Key Words: *Religion, Laicism, Turkey, Democracy, Polarization*

I

Söze “engeller aşılacak, sorunlar çözülmek için vardır” diyerek başlamak gerekiyor. Çünkü Türkiye’de sorunların üstesinden gelinemeyeceği gibi bir kanaat yavaş yavaş kolektif bilinçaltına yerleşiyor. İki asırdır bize söylenen “siz asla uygarlaşamazsınız/ adam olamazsınız” ifadesi, kendi iç dünyamızda “biz adam olmayız” şeklinde makes bulmaya başladı. Sorunları doğru anlaması ve sağlıklı çözüm üretmesi gereken beyinlerimiz, öncelikle bardağın boş tarafı ile işe başlamayı marifet sanıyor; bu yüzden de pek sorunun çözülmüş olduğunu bile fark etmiyoruz. Tarih bilgi ve bilincinden yoksun olduğumuz için hem boğuştuğumuz sorunların çoğunun bize geçmişten miras kaldığını göremiyoruz; hem de çözümü geçmişte arıyoruz. Bu makale, Türkiye’nin bütün sorunlarının kendi iç dinamiklerimizle, kendi irademizle çözülebileceği iddiasından hareketle kaleme alınmıştır. Teklifimiz şudur: Gelin hep birlikte, hangi tür sorun olursa olsun, önce doğru bilgi sahibi olarak, bilgi zemininde konuşma/tartışma kararı alalım. Biz bilgi ile değil, duygularımızla konuşmaya, tartışmaya çalışıyoruz; duygular sorun çözmez; sorun bilimsel/doğru/güvenilebilir/savunulabilir bilgi ile ve bilimsel yöntemlerle çözülür.

II

Türkiye, derinleşme istidadı gösteren bir gerilim ortamına sürüklenmiştir. Adını koymak her ne kadar pek kolay değilse de bu, irtica tartışmalarında, türban sorununda ve laiklikle ilgili her türlü görüş, tutum ve tavırlarda kendini ele veren bir gerilimdir. İşin odağında “din”in olduğunu görmemek mümkün değildir. O zaman açıkça ifade etmekte fayda vardır: Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve Türk toplumu, kökleri en azından iki asra uzanan, insanları iki kutuptan birini tercih etmek durumunda bırakan, merkezinde dinin yer aldığı ciddi bir krizle karşı karşıyadır. İnsanlar adeta ya dinden, ya da laiklikten yana tavır almaya bir şekilde zorlanmakta; din ve laiklik karşı karşıya getirilmek istenmektedir. Sadece “çarşaf açılımı” adı etrafında farklı kesimlerce ve farklı kesimlere mensup insanlarca dile getirilen görüşler, “mahalle baskısı”nın kimler tarafından kimlere yapıldığı, kimlerin kimleri ötekileştirdiği şeklindeki tartışmalar, salim bir kafayla olup bitenleri anlamaya çalışanları kaygılandırmaya yetmektedir.

Bu kriz, üç kıtada etkin özne bir milletin Anadolu’ya sıkışması ile zaten mevcut olan ufuk daralması, akıl tutulması ve öğrenilmiş acizlik sayesinde

iyice derinleşme istidadı göstermektedir. Sorunların adeta üstümüze üstümüze geldiği gibi bir hisse kapılmamak elde değildir. Küreselleşme, hem sorunu doğru algılamamızı güçleştirirken, soruna hariçten müdahil olmayı kolaylaştırmış; hem de çözümün evrensel boyutlu olmasını zorunluluk haline getirmiştir. Kriz ortamı, zaten yeterince karışık olan kafaların daha da karışmasına yol açmıştır. Tabir yerinde ise at izi, it izine karışmıştır.

Bu krizin doğru anlaşılması ve en az hasarla atlatılarak sağlıklı bir çözüme ulaşılabilmesi için öncelikle göz ardı edildiğini düşündüğümüz bazı gerçeklerin hatırlatılmasında fayda vardır:

1. Türkiye’de yaşayan insanların %98’inin Müslüman olduğu bilinen bir husustur. Toplumun içinde agnostikler, tanrı tanımazlar, farklı dinlere mensup insanlar da elbette mevcuttur. Bu sebepten, Türkiye’de İslam’ı görmezlikten gelmek, ya da İslam’a rağmen herhangi bir şey yapmak pek mümkün değildir.

2. Türkiye’nin Cumhuriyet’in kazanımlarından daha geri gideceğini, halkın böyle bir şeyi kabul edebileceğini düşünmek mümkün değildir. Türk toplumu, her ne kadar istenilen düzeyde olmasa da demokrasi kültürü üretmeyi başarmıştır. Laiklik, sorunlar olsa da, vazgeçilemeyecek bir değerdir.

3. Türkiye’de birey bilinci sağlıklı bir şekilde gelişmediği için, kişisel hesaplaşmalar, çıkar çatışmaları gruplar ve toplum üzerinden gerçekleştirilmektedir.

4. Eleştirel zihniyet toplumda egemen olmadığı ve sağlıklı iletişim kanalları tıkalı olduğu için, insanlar farklı görüşlere tahammül edememekte; farklılıkları bir zenginlik olarak görüp anlamaya çalışacakları yerde, onu kendi görüşlerine, hatta kişiliklerine bir saldırı olarak algılamakta; çoğu zaman gerçekte olmayan düşmanlarla savaşmaya çalışmaktadır. Daha da kötü olan, bireysel durumların gurup üzerinden değerlendirmeye tabi tutulmasıdır. Toplumun kamplara ayrılmasını kolaylaştıran en önemli etkenin “sürü içgüdü” olduğu akla gelmektedir. Bu süreçte bir öfke birikmesinin ve korkuların kurumsallaşmaya başlamasının söz konusu olduğu da unutulmamalıdır.

5. Türkiye’de halkın ezici çoğunluğunun din ve laiklikle herhangi bir sorunu yoktur. Hatta bazı okur- yazarların tersine, Türk halkının önemli bir kısmının, dinin ve laikliğin kulvarlarının ve işlevlerinin farklı olduğu bilinci üzerine kurulu sağlıklı bir uzlaşma kültürü yaratmayı başardığı bile söylenebilir.

6. Bu gerilimin zaman zaman ranta dönüştürüldüğünü görmezlikten gelmek mümkün değildir.

7. Gerilimin çözümsüzlüğe doğru sürüklenmesi, her ne kadar bazı çıkar çevreleri tarafından arzu edilen bir husus olsa da, temelde, toplumun din, tarih ve laiklik konusunda en azından özgürce düşünmeye yetecek düzeyde doğru bilgiden mahrum olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü doğru bilgi olmadan doğru düşünmek, doğru düşünmeksizin sorunlara kalıcı çözüm bulmak biraz zordur.

. 8. Türk toplumunun önüne, toplumu motive edecek sağlıklı bir amaç konulamamıştır. Maalesef Atatürk'ün hedefinin Batı'ya eklenme değil, yeni bir uygarlık olduğu gerçeği bilerek ya da bilmeyerek göz ardı edilmiştir.

9. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bekası, dinden kaynaklanan sorunlara zaman kaybetmeden sağlıklı çözümler üretilmesine bağlıdır.

10. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, aslında Cumhuriyet'in ilk yıllarında atılmış olduğu sağlıklı adımlarla dini sorun olmaktan büyük ölçüde çıkartmıştır. Ne var ki, bu gerçek, layık vechile ne anlaşılabilmiş, ne de anlatılabilmıştır. Bunun en çarpıcı örneği, halifelğin kaldırılması ve hukuk alanında gerçekleştirilenlerdir.

11. Türkiye'nin İslam'dan, Cumhuriyetin kazanımlarından, demokrasi-den ve laiklikten vazgeçmesi mümkün olmayacağına göre, yapılacak iş, her şeyden önce, Türkiye'nin kendi geleceği açısından dini sorun olmaktan çıkartması; Batı standartlarının ilerisinde bir demokrasi ve laiklik hedefini gerçekleştirmeyi bir amaç olarak toplumun önüne koymasındır. Sağlıklı demokrasi ve laiklik, Türk milletinin yeniden tarihin öznesi olabilmesinin olmazsa olmaz koşuludur. İslam'ı Kur'an'ın kurucu ilkeleri çerçevesinde anlamaya çalışan bir Müslüman, evrensel boyut taşıyan sağlıklı bir demokrasi ve laikliğin gerçekleştirilmesinin, önemli ve anlamlı bir sorumluluk olduğunun bilincinde olacaktır.

III

Sorunun ana kaynağı, İslam dini ile laikliğin karşı karşıya getirilmiş olmasıdır. Bu duruma yol açtığını düşündüğümüz tespitlerimizden bazılarını şöyle sıralamak mümkündür:

*İslam'ın medeniyet iddiasının, Osmanlı Devleti'nin gerileme sürecine girmesi ile birlikte anlamını kaybetmeye başlaması ve buna bağlı olarak ortaya çıkan mağlup medeniyet travması.

*Din konusunda bilgi sahibi olmakla, dindar olmanın birbirine karıştırılması.

*Osmanlı'nın çöküş sürecinde toplumun Batı karşısında ciddi bir zihin daralmasının ve zihin yarılmasının içine sürüklenmesi. (Ya topyekün kabul, ya da topyekün red).

*Din alanında ortaya çıkan, tahmin edilebilecek olandan daha ileri düzeydeki bilgi boşluğu.

*Baticıların Cumhuriyette öne çıkması ve İslamcıların Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile birlikte, kendilerine vücut veren, fikirlerinin eksenlerini kaybederek Cumhuriyet'le kafa kafaya gelmeleri.

*İnkıpların köklerinin, Osmanlı'nın son iki asrında yattığı gerçeğinin göz ardı edilmesi.

*Cumhuriyetin önemini ve onun kazanımlarını öne çıkartabilmek için öncesini kötüleme, ya da yok farzetme eğiliminin mevcudiyeti.

*Cumhuriyetin kuruluş aşamasındaki olağanüstü koşulların ve onun gerektirdiği birtakım uygulamaların geçici olması gerektiğinin yeterince kavranılamaması.

*Hilafetin kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması gibi çok önemli uygulamaların teorik ve teolojik temellerinin insanlara yeterince anlatılamaması.

*Tekke ve zaviyelerin kapatılması ile birlikte ortaya çıkan boşluğun doldurulamayışı/önemsenmeyişi sonucu, yasaklanan kurumların faaliyetlerinin yeraltında, kontrol dışı devam etmesi ve din alanında ortaya çıkan boşluğun, bu denetimsiz alanda üretilen fikirlerle doldurulmaya çalışılması.

*Laikliğin ve demokrasinin insanlığın ortak tecrübesinin ürünü olan ortak değerler olduğu hesaba katılmaksızın sadece Batı'dan, Batı istediği için ithal edilen değerler olarak algılanması.

*Laikliğin, Avrupa'nın yaşadığı sekülerlik doğrultusundaki tecrübesi ve farklı anlaşılma biçimleri hesaba katılmadan, ağırlık olarak Fransız tipi bir anlaşılma biçiminin Türkiye'ye taşınması.

*Laiklikle birlikte, onun özellikle Fransa'daki oluşumunda etkin olan çatışmacı zihniyetin de Türkiye'ye taşınması.

*Laikliğin Türkiye'de zaman zaman bireysel din karşıtlığının ifade aracı olarak kullanılmış olması/ istismarı.

*Laikliğin, insanlığın ortak tecrübesini içinde barındıran bir değer olarak Türkiye'de yeniden üretilebilmesinde beslenme kaynağı olacak birtakım değer kaynaklarının olup olmadığının pek düşünülmemesi. Bir başka ifadeyle, Türk Tarihinde, laikliğin Batı standartlarından daha ileri bir düzeyde yeniden filizlenebilmesi ve evrensel ölçekte yeniden üretilebilmesi için yararlanılabilecek kesitlerin, düşüncelerin ve ortamların olup olmadığının yeterince araştırılmaması. (Burada akla ilk gelebilecek isim ünlü Türk bilgini İmam Maturidi olmaktadır).

*Türkiye'de din alanında ortaya çıkan bilgi boşluğunun, özellikle 1970'li yıllarda, Mısır, Pakistan gibi uzun yıllar Batılıların sömürgesi olmuş Müslüman bölgelerde üretilen, İslam'ın bir din olmanın yanında kurtuluş ideolojisine indirgendiği, şartlar gereği siyasallaşan bir din anlayışının egemen olduğu kitapların pek de sağlıklı olmayan tercümeleriyle doldurulmaya çalışılması. (Bu durum, Türkiye'de ödünç kavramlarla oluşan, tepkisel, yüzeysel ve şekilci bir din anlayışının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Buna 1979 İran İslam Devrimi'ni müteakip, bu devrimin ideologlarının kitaplarının Türk okuyucusunun gözüne ve kulağına hoş gelecek şekilde rötuşlanarak Türkçeye çevrilmesini de eklemek gerekmektedir.)

IV

IV Türkiye'nin din-siyaset ilişkisi, din-hukuk ilişkisi, demokrasi, laiklik ve benzeri konularda karşı karşıya kaldığı, odağında dinin yer aldığı gerilimden

çıkabilmesi için, öncelikle doğru bilginin devreye sokulması gerekmektedir. Doğru bilgiyle ve bilimsel yöntemle hareket edilmeden hiçbir soruna sağlıklı, kalıcı çözüm üretmek mümkün değildir. Doğru bilgi insanı özgürleştirir. Özgürlük bilinci yüksek insanlar sorunları çözmeye noktasında irade gösterebilirler. Bu sebepten, Türkiye'nin zaman geçirmeden din alanında bir "doğru bilgilendirme seferberliği"ne girişmesi gerekmektedir. Bu iki bakımdan çok önemlidir: Birincisi, içine sürüklendiğimiz, önyargılardan beslenen gerilimin ne olduğunun doğru anlaşılması; korkuların kurumsallaşmasının ve din istismarının önüne geçilmesi, ancak doğru bilgi mümkün olabilir. İkincisi, dindarlıkla din konusunda doğru bilgi sahibi olmak arasındaki belirgin farkın anlaşılması için, din alanında doğru bilgi sahibi olmak bir tür zorunluluktur. Din konusunda doğru bilgi sahibi olan insanlar, her şeyden önce insan gerçeğini doğru anlama imkanına sahip olabilirler. Daha da ötesi, din konusunda doğru düşünmeye yetecek kadar doğru bilgi sahibi olmayan insanların dünyayı evrensel ölçekte doğru anlayabilmeleri, değer kavramının insan açısından arzettiği anlam ve önemi doğru değerlendirebilmeleri pek mümkün değildir. Din konusunda doğru bilgi sahibi olmak, entelektüel olmanın temel koşullarından birisidir. Dindarlık ise bireysel bir tercihtir. Sağlıklı dindarlık ancak din konusunda doğru bilgi sahibi olmakla mümkün olabilir. Din konusunda doğru bilgi sahibi olmak, mutlaka dindar olmayı gerektirmez. Din, kültürün şekillenmesinde etkin faktörlerden birisi olduğu için, din konusunda doğru bilgi sahibi olan insanlar birbirlerini daha kolay anlayabilirler. (Doğru bilgi, akla, vahye ve yaratılışın yasalarına uygun bilgidir).

Öncelikle şu gerçeğin iyi bilinmesi gerekmektedir: Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı hiçbir sorun çözümsüz değildir. Türkiye, bütün sorunlarını kendi iç dinamikleri ile çözebilecek güce ve imkana sahiptir. Türk milletinin tekrar özne millet haline gelebilmesi, özellikle dinle ilgili sorunlarını bilimsel yöntemle ve kalıcı olarak çözmeye bağlıdır. Bunun için de aşağıda sıralamaya çalıştığımız bazı temel gerçekler etrafında, iyi niyetle ve çözüm odaklı olarak düşünülmesi gerektiği kanaatindeyiz.

1. İslam dininin siyasi meseleleri insana bıraktığı gerçeğinin topluma doğru anlatılması lazımdır. Kur'an'da siyasi düstur olarak öne çıkan şura, adalet, işlerin ehline verilmesi gibi ilkeler gelişmiş demokrasilerin de esas aldığı ilkelerdir. (İslam, devlet geleneği olmayan bir topluma gelmiştir. Hz. Muhammed, özellikle Medine döneminde peygamberlik görevinin yanında, oluşmaya başlayan devletin başkanlığı gibi bir görev daha üstlenmiştir. Bu görev, onun peygamberlik olan esas görevinin bir parçası değildir. Hz. Muhammed vefat ederken, yerine herhangi bir kimseyi bırakmamıştır. Hz. Peygamber'in vefatını müteakip ortaya çıkan gelişmeler, İslam'ın siyasi meseleleri insana bırakmış olduğunun açık kanıtı olarak anlaşılabilir. Nitekim dört halifeden her birisinin halife oluş şekilleri farklı olmuştur. O zamanki Müslümanlar,

halifeliği dinsel bir kurum olarak anlamamışlardır. İslam'ın toplumsal hedefi, ahlaklı ve adaletin egemen olduğu bir toplum yaratmaktır.)

2. Dinin egemenlik iddiasının olamayacağına bilinmesi gereklidir. (Din, en temelde insan hayatına anlam kazandırmak ve insanın insanlığını en iyi şekilde gerçekleştirebilmesini katkı sağlamak için vardır; din amaç değildir, araç niteliği taşımaktadır. Dinin değil, Müslüman insanın insanın egemenlik iddiası olabilir.)

3. İslam dini ile, Müslümanların meydana getirdikleri Fıkh'ın özdeş olmadığını doğru anlaşılması lazımdır. (Kur'an bir hukuk kitabı değildir. Kur'an'daki hukukla irtibatlandırılan ayetlerin esas itibariyle ahlaki bir boyutu vardır. Kur'an, ahlaklı ve adaletin egemen olduğu bir toplumu hedefler. Bunun gerçekleştirilmesi konusunda insana yardımcı olur. Ancak, herhangi bir rejimden, sistemden söz etmez. Bunun anlamı, toplumda adaletin sağlanabilmesi için gerekli olan her şeyin, insan onurunu zedeleyen araçlara baş vurulmaksızın insan tarafından gerçekleştirilmesi gerektiğidir. Hukuk olmadan adalet olmaz. Kur'an, adaleti gerçekleştirilmesi gereken bir amaç olarak ortaya koyar ve hukukun üstünlüğü bilincinin gelişmesi için destek olur. Hukuk, toplumsal yapıya göre, insanlar tarafından geliştirilir. Dindeki kurumsallaşma, dine mensubiyet iddiasında olan toplumun gelişmişlik düzeyine göre gerçekleşir.)

4. İslam, asla akılla ve bilimle çelişmez ve çatışmaz. İslam, akli yetileri yerinde olmayan insanı sorumlu tutmaz. Kur'an nasıl Allah'ın bir ayeti ise, akıl da Allah'ın bir ayetidir. Allah, akla destek olması için vahiy göndermiştir. Bilim en temelde, insanın Tanrısal aklın ve insan aklının işleyişini ve yaratılanlar üzerindeki izlerini anlama ve açıklama çabasıdır.

5. İslam'a göre iman, sorumluluk ve kurtuluş bireyseldir. Kimse kimse'nin günahını çekemez. Dileyen Müslüman olur; Tanrı dileyen kimseyi hidayete ulaştırır. Hiç kimse, ne Müslüman olması için, ne de Müslümanlığı yaşaması için zorlanabilir; çünkü "dinde zorlama yoktur" (Bakara, 2/256).

6. Din, laiklik ve demokrasi ile ilgili sorunlar, bilimin ışığında ve bilimsel yöntemlerle çözümlenmelidir.

7. Laiklik ve demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları, bütün insanlığın ortak tecrübesini içinde barındıran evrensel değerlerdir. Bu yüksek değerlerin, Türk toplumunun kendi modernitesini kendisinin yaratabilmesi için gerekli olduğu, bunların evrensel boyutlu olarak Batı standartlarının daha ilerisinde gerçekleştirilmesinin bir tür zorunluluk olduğu bu millete iyi anlatılmalıdır. Bu değerler, Avrupa istediği için, ya da Batı'dan gelen dayatmalar dolayısıyla değil, hem kendi toplumumuz, hem de bütün insanlık için yenden üretilmesi gereken değerlerdir. Üstelik bunlar, bütün insanlığın gözü önünde, Batılılar tarafından tahrip edilmektedir.

8. Laikliğin, demokrasinin ve İslam'ın varlık alanları birbirinden farklıdır. Dolayısıyla, bunların birbiri ile çelişmesi ve çatışması düşünülmemesi gereken bir husustur. Ancak, laiklik ve demokrasi daha sağlıklı bir din

anlayışının oluşması ve din özgürlüğünün gerçekleşmesi için yardımcı olabileceği gibi, sağlıklı bir din anlayışı da, sağlıklı bir laiklik ve demokrasi için destek olabilir. Bu laikliğin meşruiyetini dinden alacağı şeklinde yorumlanmamalıdır. Aynı şekilde, İslam'ın laikliğe uygun olup olmadığı şeklinde bir sorunsala da gidilmemelidir.

9. Türk devlet geleneğinden, Türk kültüründen ve Kur'an'ın kurucu ilkeleri çerçevesinde üretilen değerlerden de en iyi şekilde yararlanılarak laikliğin ve demokrasinin evrensel boyutta ancak, kendi değerlerimizle zenginleştirilerek yeniden üretilmesinin mümkün olduğu artık anlaşılmalıdır. Sağlıklı demokrasinin ve Batı standartlarının daha ilerisinde bir laiklik anlayışının geliştirilebilmesi için gerekli olan kültürel donanım bizim öz kültürümüzde mevcuttur. Yeter ki, kendi kaynaklarımızdan yararlanarak kendi modernitemizi yaratmamız gerektiği gerçeğini iyi kavrayabilelim.

10. Türk milletinin Cumhuriyetin ve demokrasinin kazanımlarından vazgeçebileceğini düşünmek, bu milleti tanımamak anlamına gelir.

11. Demokrasi, laiklik, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi evrensel değerler tüm insanlığın ortak tecrübesinin ürünüdür.

Tekrar etmekte fayda görüyoruz; Türkiye, kendi iç dinamikleriyle, karşı karşıya olduğu bütün sorunların üstesinden gelebilir. Bu milletin tekrar tarihin öznesi olabilmesi hayal değildir. Bu millet, insanlığın muhtaç olduğu yeni bir uygarlığın mimarı bile olabilir. Bunun için de, öncelikle dinin ve laikliğin en kısa zamanda sorun olmaktan, ticaret malzemesi olmaktan çıkartılması gerekmektedir. Din, demokrasi ve laikliğin karşı karşıya getirilmesinin eğer ihanetten söz edilmeyecekse, cehaletten ve hamakattan başka izahı yoktur.